

MƏMMƏDLİ MEHRİBAN EHTİRAM QIZI
Azərbaycan Dövlət Dillər Universitetinin doktorantı
Ünvan: Bakı şəhəri, R.Behbudov küç,134
mehribanmukhtarova@gmail.com

I məqalə
FRAZEOLÖGIYA VƏ DİSKURS PROBLEMLƏRİ
(NƏZƏRİ POSTULATLAR)

Frazeologiya, adətən, dildə məzmunca parçalanmayan, lakin möhkəm struktura malik ifadələrdir. Eyni zamanda, аталар сюзляри, мясялляр, «ганадлы сюзляр» бичиминя дцшмцш birləşmələrdir. Бунлар семантик тамлыг тяшкил едян мяжазlardır. Мәс.: *elin ağzını yummaq, kirpikləri ilə od götürmək, ayağını yorğanına görə uzatmaq, könlü qubar eyləmək* və s.

Frazeoloji vahidlər dünyanın, həyatın müxtəlif sahələrini inikas etdirmək qüdrətinə malikdir. Frazeoloji mühit və əhatə dilçiliyin bu bölməsinin geniş spektrdə araşdırılmasına şərait yaradır. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı sitatı veririk.

M.Tağıyevin fikrinə görə, “*dil sistemində frazeologizmlər sabitləşmiş ifadələrin, leksik vahidlərin və sintaktik konstruksiyaların qarşılıqlı əlaqə və münasibətində, daha doğrusu, əhatəsində yerləşir. Bunlar nüvə və onun əhatəsindən ibarət konstruksiyalardır, yəni komponentlərin konfigurasiyasıdır*”. (konfigurasiya- formavermə, yerləşmə; zahiri görünüş, kontur, surət, xarakterik qarşılıqlı vəziyyət-M) (1, c.5 (52 c.))

Açar sözlər: diskurs, frazeologiya, diskursologiya, xalq mədəniyyəti, aktuallaşma vasitələri

Q.Kazımov yazır ki, “*Frazeologizmlərin məna və funksional incəliklərinə dərindən bələd olmaq, onlarda milli spesifikasiyanı, milli koloriti hiss etmək bacarığına yiyələnmək canlı dil faktlarına olduqca diqqətli və həssaslıqla yanaşma tələb edir. Bütün bunlar dilin leksik-semantik sistemində frazeologiyanın müstəqil mövqə tutmasını dərk etməyə, dilçiliyin həmin şöbəsinin sərhədlərini dəqiqləşdirməyə imkan verir*” (2, s.852-993 (1152 səh.))

Dillərin frazeoloji sistemi həmişə inkişafdadır. Bu inkişaf frazeoloji vahidlərin hər hansı bir dilin üslubi-semantik əlamətlərinin diskursiv şəraitdə də verilməsində, müxtəlif düşüncələrin təzahüründə ən qabarıq, ən aydın və spesifik vasitədir. Obrazlılığın diskursiv müstəvidə formalaşmasında da bir vasitə olaraq frazeoloji deyim, söyləmə tərzində xüsusi rola malikdir. Məs.: *O, qab dibi yalayandır.* cümləsində semantika həqiqi mənadan uzaqlaşaraq yaltaqlanmaq anlayışının metaforikləşmiş keçidini- yeni dərin mənasını ortaya çıxarır. Bu diskursda dərin məna deyim tərzində ifadə olunmuşdur: *qab dibi yalamaq- to lick someone, s shoes- to lick someone s boots- лизолюдиниичать-лизать руки.* (3, s.146)

Frazeoloji vahidlərin funksional imkanları göstərir ki, *“bunlar dil və təfəkkürün əlaqəli, qarşılıqlı abstraksiyasının məhsulu olmasaydı, dilin müdrikliyinin və milli təbiətinin, xalqın etnomədəni psixologiyasının təmsalına çevrilməzdi”* (5, s.10-11)

Frazeologizmlərin-idiomatik məzmunun tələb olunan normada açılmasında, dil - nitq prosesində funksionallaşma qanunauyğunluğunun ortaya çıxarmaq üçün onun diskursa əlaqəli problemlərini də həll etmək maraqlı və elmi baxımdan maraqlı olardı.

V. Maslova yazır ki, *“frazeoloji vahidlər xalq mədəniyyətinin inkişaf prosesini öz dərin semantikasi ilə _ strerotipləri, etalon və arxetipləri ilə əks etdirir”* (6, c.82 (208 c))

Frazeoloji vahidlər yalnız dünyanın dil mənzərəsinin integrativ (birləşdirici) elementi yox, eləcə də milli konseptsferanın verballaşması vasitəsi olaraq, ona alət, vasitə kimi baxılır. Milli mədəni və konseptsfera haqqında müəyyən informasiya həm də frazeoloji vahidlər və diskurs kontekstində ötürülür. Dilin frazeoloji səviyyəsində onun komponentləri və oradakı mənalar saf-çürük edilir.

Frazeologiya elmi diskursun müxtəlif tiplərində aktiv qarşılıqlı əlaqə və münasibətdədir. Frazeologiya insan təfəkkürü ilə şərtləndirilmiş yüksək dərəcədə fərqlənir, assosiativ bir vasitə kimi hər milli mədəniyyətdə adlandırma obyektidir. Spesifik milli-mədəni keyfiyyətlərə malikdir.

Sözündən mövzunun (*frazeologiya və diskursologiya*) tədqiqi bir neçə səbəbdən aktualdır. Demək olar ki, mövzu araşdırılmamışdır. Mövzunun dil-nitq sistemində yeri, onların ikili xüsusiyyətləri, sistem statusu birmənalı olaraq müəyyən edilmədiyindən bu sahədə görülən işlər öz nəzəri bazasını hələ də tapmamış, ən yaxşı halda müəllif marağının yekunu kimi qarşılanı bilər.

Bu gün antroposentrik paradigmlər müasir elmi biliklərin açar mövqeyini təşkil edir, o cümlədən lingvistikada. Həmin məsələ koqnitiv dilçilikdə və lingvokulturologiyada daha çox pik həddinə çatmaqdadır.

Frazeologiya, diskursologiya və onların qarşılıqlı əlaqəsi milli mədəniyyət fenomenini, həmçinin frazeoloji materiallardan nitqdə istifadənin məzmun və mahiyyətini, xarakterini və onun diskursiv təşkili vasitələrini, onun etno-mədəni parametrlərinin hərtərəfli öyrənilməsi işin aktuallığını şərtləndirən cəhətlərdəndir.

Məqsəd frazeologiyanın kommunikasiyada etnomədəni əlamətlərinin təsviri təcrübəsini yaymaqdır. Məqsəd dillərin integrativ nəzəriyyəsi ilə kommunikasiya nəzəriyyəsini ilk dəfə qarşılıqlı şəkildə nəzərdən keçirməklə milli düşüncənin kontekst mühitində kommunikativ əlamətlərini üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Paradoks vəziyyət bu sahədə ondan ibarətdir ki, frazeoloji vahidlərin **konservativ** (bir yerə cəmlənmə, toplanma, mərkəzləşmə) semantik mənə strukturunu, aktiv işlənməsini müşahidə etmək lazım gəlir.

Frazeologiya və diskursologiya problemi ilə müasir lingvistikada, paradigmal aləmdə XX yüzilin sonu, XXI əsrin əvvəllərində tədqiqat işlərinə başlanılmış, güclü inkişaf və innovasiyalar prosesi getmişdir. Müasir tərəqqi ənənəsi,

kateqorial məkan, elmlərarası əlaqə (7,c.27-32), həmin fenomen dilin mürəkkəb korrelyasiyasında təfəkkür və mədəniyyət, xarici nəzəri dilçilik üçün baza rolunu oynamaqdadır.(8, 172 c.)

“Diskurs” məntiqi termdir, yun. *discourse*- lat. *discursus*- açıq mühakimə)-agılla mühakimə yürütmək, məntiqi cəhətdən əvvəlki mühakiməyə, fikrə əsaslanmaq; intuitivliyin əksi olan. (9, s.91 (400 səh.)

Diskurs- mətn, kontekst-verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələrinin toplusudur, hadisənin baş vermə şəraiti və s. birliyi. Diskursiv təhlil frazeologiyanın öyrənilməsinin üçüncü mərhələsinə aiddir. Belə ki, *“üçüncü mərhələdə, bütün dil vahidləri kimi, frazeoloji vahidlər də informasiyanın milli şüur tərəfindən hasil olunmasının nəticəsi kimi dərk olunur. Frazeoloji vahidlərin əsasını təşkil edən obrazlar milli təfəkkürün fundamental konseptləri kimi interpretasiya olunur. Antroposentrik istiqamətdə aparılan tədqiqatlar Azərbaycan və dünya dilçiliyi üçün yenidir. Antroposentrik paradigma və ona uyğun olan koqnitiv istiqamət hələ indi formalaşır. Çox güman ki, bu əsrdə Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji material məhz koqnitiv-diskursiv baxımdan öyrəniləcək”* (2, s.993)

Diskurs məzmun etibarı ilə müxtəlif olur: siyasi diskurs, mədəni diskurs, milli diskurs və s. Frazeoloji diskursu bir neçə istiqamətdə səciyyələndirmək mümkündür: 1) şəxsi müşahidələr prosesində, 2) funksional istiqamətdə.

Diskurs və frazeologiya bir-birilə üzvü şəkildə bağlıdır. Ona görə də diskursun meydana çıxmasında frazeoloji birləşmələrin rolu böyükdür. Diskursun əmələ gəlməsində frazeologizmlərin rolu da, əlbəttə, aparıcıdır. Müşahidələr də göstərir ki, fiskurs daxilində frazeoloji vahidlər tam gerçəkləşir. Diskursiv təhlil nəticəsində frazeologiyanın yeni xüsusiyyətləri aşkar edilir. Bu zaman diskursla frazeologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi, münasibəti də müəyyənlanmış olur.

Frazeoloji diskursda funksionallaşma mexanizmi epistemoloji obyekt və lbnqvkulturoloji yanaşmadır. Ümumiyyətlə, frazeologiya leksik və semantik planda məhsuldar proses çərçivəsində, həm də koqnitiv-semantik yanaşma, verballaşma vasitəsidir. Verballaşmada hər hansı mətləb, fikir, düşüncə və məna yalnız leksik və frazeoloji vahidlərlə ifadə olunur. Məs.: *Abraham men*-“abraam adam”lar. Yoxsul və avara artistlər özlərini ingilis şəhərlərinin küçələrində qəhrəman dənizçi kimi göstərir, camaatın içərisində öz gəmi səfərlərindən, dəniz döyüşləri və gəmi batmasından agla gəlməyən (inanılmaz) əhvalat danışır bu yolla yemək pulu toplayırdılar.(İngiliscə- Azərbaycanca dəniz terminləri lüğəti. Bakı, 2012, s.28 (580 s.)

Frazeoloji vahidlər nitq-dil mühitində funksionallaşan zaman nitq standartı yaranır. Bu standart idiom, ibarə qəliblərini, aforizmləri, hikmətli sözləri (“Gözün dediyini dil deyə bilməz”, “Vəzifə insana şan-şöhrət deyil, insan vəzifəyə şöhrət olmalı” (B.Vahabzadə), “Zirvədə zirvənin qədri bilinməz”, “Qışda yazı fikirləşib, yazda yaya tələsirəm” (H.Arif) və s. bir-birindən ayıraraq fərqləndirir. Nitq standartı: qədim pul; Сибирский ананас, aforizm (“Həsrətlə dolu ürək yaxşıdır boş ürəkdən”, “Zülmətdə qığılçım da sanılır bir toy-düyün” (M.İbrahimov) Frazeoloji

metaforikləşmə: *qəmişini çək, bir çetvotr qoz içi, Həsənovun paravoz kimi buğlanması, başından böyük danışma* və s. **(10, s.63 (360 c.))**

Frazeologiya və diskursa dair az miqdarda tədqiqatlar dil və təfəkkür, ən başlıcası isə, dilin funksional tərəfi, eləcə də elmi paradigmaya müraciət olunmaqla və s. əsasında aparılmışdır. (Amma əsaslı tədqiqatlar yoxdur!) **(11, c.18 (560 c.))**

Frazeoloji tərkib hər bir dildə milli mədəniyyətlə sıx şəkildə bağlıdır. Belə ki, frazeoloji vahidlər etnomədəniyyətlərdə bu və ya digər dərəcədə əks olunur, dilin kateqoriyalarını diskursiv mövqedən təyin edir. *“Frazeologizmlərdə söz və cümlənin semantik əlaqələri şərh olunur; ümumi kombinator qanunauyğunluqlar (nitqdə istifadədə) semantik strukturun korrelyasiyası və leksik-qrammatik vasitələrin yığılması izah olunur”* **(12, c.559 (685 c.))**

Ümumiyyətlə, diskursda, xüsusən də siyasi diskursda frazeoloji vahidlərin rolu haqqında kiçik həcmli məqaləyə rast gəlmək olur. Fitonim frazeologiya və milli diskurs məsələləri bu qəbildəndir. Bu mövzuda da məqalə vardır **(13, c.155-159)**

İngilis dilində frazeologiyana öyrənmiş L.Smitin fikri maraqlıdır: *“Bizim ən yaxşı idiomlarımız, canlı, obrazlı, ifadələrimiz kitabxanalarda, mehmanxanalarda deyil, emalatxanalarda, mətbəxələrdə, pəyələrdə yaranmışdır”* (14, c.89)

Tədqiqat prosesində bir sıra nəticəyə gələ bildik və bunları qısa şəkildə göstərmək olar:

Bu yeni diskursiv istiqamət dillərin frazeoloji inkişafına yenidən baxmaq, izləmək və dərinlən öyrənmək üçün müəyyən imkanlar yaradır.

Tədqiqat prosesində frazeologiya və diskursologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı müəyyən işlər görə bilmişik. Diskursun dil-nitq sistemində yerini, frazeologiyada spesifikasiyasını, konseptual əlamətlərini, nəzəri cəhətdən statusunu müəyyənləşdirməyə cəhd etmişik.

Digər bir nəzəri məsələni də- frazeologiya ilə diskursun fərqləndirilməsi problemini də qabarıq şəkildə verməyə çalışmışıq. Həmin problemin həlli frazeologiya və diskursologiya nəzəriyyəsi üçün mühüm olduğu qədər də, mətn nəzəriyyəsi üçün də önəmini göstərmişik.

Frazeoloji vahidlər obrazlı düşüncə vahidləridir. Mühakimə üçün tutarlı dil vasitəsidir. Bu, obrazlı nitqin diskurs şəraitində təsiri məsələsidir. Belə ki, diskursiv mühitdə daha dərin mənalar yaratmaq və müəyyən fikirləri təsdiq etmək, frazeoloji vahidlərlə semantik cəhətdən dünya və həyat, insan, azadlıq, gənclik və xoşbəxtlik və s. anlayışlar barədə dəqiq, yığcam, bədii və elmi informasiyalar ötürülür.

Belə bir fakt da- frazeoloji vahidlərin komponent əlaqələrinin oppozitiv olmasını təsdiq etsə də, frazeologiya ilə diskursologiyanın qarşılıqlı münasibətində dil gərəклиyini qabardır və frazeoloji semantika ilə diskursun adekvat olmasını təsdiqləyir.

Nəhayət, deyə bilərik ki, nəzəri problemlərin bu səpkidə əsaslı öyrənilməsindən ötrü müxtəlif sistemli dillərin frazeologiya və diskursologiyasında kifayət qədər möhkəm zəmin formalaşmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Тагиров, М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка (проблемы окружения и распространения фразеологических единиц) Автореферат диссертация на соискание ученой степени доктора филол. наук, Баку, 1967
2. Kazımov, Q. Frazеologiya. Frazеologiya dilçiliyin bir sahəsi kimi. _ Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya. II kitab, Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2022
3. Vəliyeva, Nigar. İrihəcmli üçdilli (Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca) frazeoloji lüğət. 2 cildə, II cild, İ-Z, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2010
4. Əfəndiyev, İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, II cild, Bakı, Yazıçı, 1984
5. Əlizadə S. Füzuli dilinin frazeologiyası haqqında. _ “Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri”. Bakı, BDU-nun nəşri, 1990
6. Маслова В.А. Лингвокультурология. М., Изв-во центр, «Академия», 2001, 208 с.
7. Алефиренко Н.Ф. Фразеология и когнитивистика: материалы 1 междунар. Конф (г. Белгород), 4-6 мая 2008 г
8. Седых А.П., Куран Е.И. Борис Пастернак и Марсель Пруст: лингвоперсоналогический аспект: монография. Белгород: ИД, «Белгород» НИУ «БелГУ», 2017
9. Məhərrəmli Q. Yeni alınma sözlər lüğəti. İzahlı sözlük. Bakı, Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi, 2021
10. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz və ədəbi dilimiz. Bakı, Yazıçı 1990
11. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний в языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка и познании мира. _ Рос. Академия наук Ин-т языкознания. М., Языки славянской культуры, 2004
12. Лингвистический энциклопедический словарь \под ред. В.Н.Ярцевой. М., «Советская энциклопедия», 1990
13. Седых А.П., Бондарева М.М. Фитонимическая фразеология и национальный дискурс. [www.gramota.net/materials \2\)](http://www.gramota.net/materials/2/2018/5-1/33/) 2018\5-1\33/ html
- Mənbə. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота. 2018, № 5 (83), ч.1
14. Смит Л.П. Фразеология английского языка. М., 1959

M.Mehriban Ehtiram qızı FRAZEOLÖGIYA VƏ DİSKURS PROBLEMLƏRİ (NƏZƏRİ POSTULATLAR)

Xülasə

Hər bir dilin leksik-semantik sistemində külli miqdarda emosional və ekspressiv xarakter kəsb edən sabit söz birləşmələri də vardır. Bu birləşmələrin spesifik leksik-qrammatik və semantik-üslubi, funksional-diskursiv xüsusiyyətləri

mövcuddur. Həmin əlamətlər bu ifadələr haqqında yeni baxışların, yeni nəzəriyyələrin əmələ gəlməsini də şərtləndirir. Bu əlamətlərdən sonuncusu həmin vahidlərə koqnitiv-diskursiv yanaşmadır.

Milli əlamət kəsb edən, xalqın sosial həyatı və tarixi ilə yaxından əlaqədar olan frazeoloji vahidlər spesifik struktur-semantik təbəqə təşkil edərək, onu yaradan xalqın düşüncə tərzini, yaşam xüsusiyyətlərinin müəyyən əlamətlərini, adət-ənənəsini, keşmişin izlərini, dünyagörüşlərini və s. əks etdirir.

*Məqalədə frazeologiya və diskursoloji problemlər müasir elmi dilin, elmi üslubun paradiqmasına uyğun işıqlandırılır. Dilin sabitləşmiş, dəyişməyən vahidi kimi frazeologizmlərin diskursiv şəraitdə reallaşması problemləri çözülmür. Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin diskursda **aktullaşma vasitələri** analiz olunur.*

Sözügedən mövzunun (frazeologiya və diskursologiya) tədqiqi bir neçə səbəbdən aktualdır. Demək olar ki, nəzəri dilçilikdə mövzu araşdırılmamışdır. Mövzunun dil-nitq sistemində yeri, onların ikili xüsusiyyətləri, sistem statusu birmənalı olaraq müəyyən edilmədiyindən bu sahədə görülən işlər öz nəzəri bazasını hələ də tapmamış, ən yaxşı halda müəllif marağının yekunu kimi qarşılanı bilər.

Diskursiv mühitdə mənaca sözün ekvivalenti olan, semantik təmlik yaradan idiomatik ifadələr söhbətləri, dialoqları canlı və obrazlı edir, bədii diskursda xüsusi üslubi vəzifəni yerinə yetirir. Semantikasına, lüğəvi tərkibinə və ekspressivliyinə görə rəngarənglik yaradan idiomatik ifadələr ən gözəl bədii vasitə olaraq üslub gözəlliyi əmələ gətirir. Yüksək təsirə, obrazlı mənaya malik frazeoloji ifadələr diskursu, mətni gözəlləşdirir.

Key words: discourse, phraseology, discourseology, folk culture, actualization means

M.Mehriban Ehtiram

PHRASEOLOGY AND DISCOURSE PROBLEMS (THEORETICAL POSTULATES)

Summary

In the lexico-semantic system of every language, there is a large number of stable word combinations that have emotional and expressive character. These combinations have specific lexico-grammatical and semantic-stylistic, functional-discursive features. Those signs also encourage the formation of new views and new theories about these expressions. The last of these signs is the cognitive-discursive approach to those units.

Phraseological units that become a national symbols and are closely related to the social life and history of the people form a specific structural-semantic layer and reflect the way of thinking of the people who created certain signs of life characteristics, customs, traces of the past, worldviews, etc.

In the article, the problems of phraseology and discourse are highlighted according to the paradigm of modern scientific language and scientific style. The problems of realization of phraseologisms in discursive conditions as a fixed,

unchanging units of the language are solved. **Means of actualization** of the components of phraseological units in the discourse are analyzed.

The study of the topic in question (phraseology and discourseology) is relevant for several reasons. It can be said that the topic has not been investigated in theoretical linguistics. Since the place of the subject in the language-speech system, their dual characteristics, and system status are not unambiguously defined, the work done in this field has not yet found its theoretical base, and at best, it can be regarded as the conclusion of the author's interest.

In the discursive environment, idiomatic expressions that are the equivalents of words in meaning and create semantic completeness make conversations and dialogues vivid and figurative. They perform a special stylistic task in artistic discourse. Due to their semantics, lexical composition and expressiveness, idiomatic expressions that create variety are the most beautiful artistic means and create stylistic beauty. Phraseological expressions with high impact and figurative meaning beautify discourse and text.

Ключевые слова : дискурс, фразеология, дискурсология, народная культура, средства актуализации

М.Мехрибан Эхтирам

**ФРАЗЕОЛОГИЯ И ДИСКУРСНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
(ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОСТУЛАТЫ)**

Резюме

Каждый язык имеет значительное количество фразеологических сочетаний, которые придают эмоциональный и экспрессивный характер лексико-семантической системе. У этих сочетаний есть специфические лексико-грамматические и семантико-стилистические, функционально-дискурсивные особенности. Эти знаки также определяют появление новых взглядов и теорий об этих выражениях. Последний из этих знаков - когнитивно-дискурсивный подход к этим единицам.

Фразеологические единицы, обозначающие национальные значения и тесно связанные с социальной жизнью и историей народа, образуют специфический структурно-семантический слой, отражая мыслительный стиль создавшего их народа, определенные особенности жизни, обычаи, предания, следы прошлого, мировоззрение и т. д.

В статье рассматриваются проблемы фразеологии и дискурсологии в контексте современного научного языка и научного стиля. Решаются проблемы реализации фразеологизмов как стабильных, неизменяемых единиц языка в дискурсивных условиях. Анализируются средства актуализации компонентов фразеологических единиц в дискурсе.

Исследование данной темы (фразеология и дискурсология) актуально по нескольким причинам. Можно сказать, что в теоретической лингвистике тема осталась недостаточно изученной. Поскольку место этих тем в языковой

системе, их двойные свойства, статус системы еще не определены, работы в этой области не имеют четкой научной базы и рассматриваются скорее как сумма интересов авторов.

Идиоматические выражения, которые являются эквивалентом устной речи в дискурсивной среде, делают разговоры, диалоги живыми и образными, выполняя свою специфическую роль в художественном дискурсе. Идиоматические выражения, создающие разнообразие по смыслу, лексическому составу и экспрессивности, придают тексту красоту стиля как наилучшее художественное средство. Фразеологические выражения с высокой выразительностью и образностью украшают дискурс и текст.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aytən Hacıyeva